

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди



ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

ЗМІСТ

| | |
|---|-----|
| Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i> | 6 |
| Частина перша | |
| Григорій Скворода: запрошення до школи мислення | 8 |
| Розділ I. Біографія Г.С. Сквороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i> | 9 |
| Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сквороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i> | 36 |
| Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сквороди <i>Колода В.В.</i> | 48 |
| Розділ IV. Григорій Савич Скворода та тип «сквородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i> | 64 |
| Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сквороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i> | 81 |
| Розділ VI. Григорій Скворода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i> | 91 |
| Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigorova N, Panchenko L.</i> | 118 |
| Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сквороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i> | 134 |
| Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сквороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i> | 142 |
| Розділ X. Григорій Скворода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i> | 159 |

Розділ IV
ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА
ТА ТИП «СКОВОРОДИНІВСЬКОЇ ЛЮДИНИ»
ЯК ФОРМА ДУХОВНОГО УСАМІТНЕННЯ
ВІД РЕАЛІЙ ІМПЕРСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ

Сошніков Андрій,

*доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри історії,
музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури*

Григорій Савич Сковорода народився 22 листопада (3 грудня) 1722 р. у козацькій родині на околицях Полтави, на хуторі Харсики, що входив у сотенне село Чорнухи Лубенського полку, яке тоді належало до Київської губернії. Він був другою дитиною у сім'ї. Життя та діяльність Г. Сковороди протікають у XVIII ст. та пов'язані з тими соціально-економічними та культурними процесами, які характеризують життя тогочасної України.

Як повідомляють ревізькі списки, та насьогодні вже є загальновідомим фактом, – «Григорій син Сковорода Лубенського полку містечка Чорнух, утримує матір його Пелагея Степанівна дочка Шангіреївна», хоча зазвичай записували ім'я батька, а вже якщо такого не було, то тоді вказували просто: «Пелагея з Чорнух Лубенського полку». Звідки ж таке шанобливе ставлення? І хто вона, ця Пелагея Шангіреївна?

Справа у тому, що мати Г. Сковороди походила з роду Шангіреїв (інше написання – Шан-Гіреї), які мали кримськотатарське коріння. Більше того, приставка «гірей» свідчить про те, що дане прізвище належить до ханського роду Гіреїв, представники якого, будучи Чингізидами, тобто прямими нащадками Чингіз-хана, правили Кримом майже 400 років.

Відомо, що у кримського хана Саадета II Гірея було четверо синів, двоє з них, Мехмед та Шахін, народилися в Ногайській орді, коли їхнього батька вигнали з Криму. Пізніше синам вдалось повернутися і втрутитись у боротьбу за ханський престол. Після довгих пригод у 1623 р. Мехмед був проголошений кримським ханом Мехмедом III, а його брат і відданий соратник Шахін отримав другу за значимістю посаду у ханстві – калги. Однак у 1624 р. турецьким султаном став Мурад IV, який відсторонив Мехмеда III і призначив кримським ханом його супротивника Джанібєка.

Брати відмовилися підкоритися султанові, вступивши у відкриту боротьбу з османами. У цій боротьбі вони вирішили залучити на свій бік запорізьких козаків. На переговори до Січі у грудні 1624 р. вирушив сам калга Шахін. Тож здається, що брати Гіреї виношували плани відлучення Криму від Османської імперії вже тоді.

На Січі Шахіну вдалося укласти із запорожцями взаємовигідний договір про спільну боротьбу з османами. Брати Гіреї також уклали союзницьку угоду з урядом Речі Посполитої. У цій ситуації султан Мурад IV вирішив визнати Мехмеда III кримським ханом. Незабаром султан послав хану наказ здійснити набіг на польські землі, але калга Шахін, не бажаючи псувати добрі стосунки з Варшавою, відправив польській владі листа з попередженням.

Слід зауважити, що у 1628 р. султан Мурад IV відсторонив братів Гіреїв від управління Кримським ханством. Шахін на чолі кримськотатарського війська, не чекаючи на османську армію, рушив на Буджак. Але захопивши Кілію та Ізмаїл, він був розгромлений в битві під Бабадагом та вимушений був позірне повернутися до Криму. Ось тут він і звернувся до гетьмана Михайла Дорошенка по допомогу. Останній увійшов у Крим зі своїм шеститисячним загоном. У запеклій битві біля річки Альма татарсько-запорізька армія розгромила війська османів, але у бою загинули гетьман М. Дорошенко та полковник Голуб. Залишки турецької армії сховалися за стінами фортеці Кафа. На допомогу обложеному місту прибули підкріплення зі Стамбула. Шахін і Мехмед залишили Крим разом із козаками та пішли до Запоріжжя.

Розв'язка настала навесні 1629 р. Запорожцям та братам Гіреям вдалося зібрати 40 тисяч війська і вони рушили до Перекопу. Їм назустріч вийшло військо під командуванням Джанібєка. У ході битви Мехмеда Гірея було вбито, поранений Шахін, зі своїм невеликим загоном, пішов у Малу Ногайську орду. Після кількох років поневірянь Північним Кавказом та Іраном його погодився прийняти султан Мурад IV. Аби здихатися неспокойного Шахін-Гірея, відправив його на острів Родос, в так зване, почесне заслання. Там у 1641 р. Шахіна було страчено (задушено) за наказом нового султана Ібрагіма I.

Біографічні матеріали, в яких залишилися факти життєдіяльності Шахін-Гірея, є безцінним емпіричним матеріалом для того, щоб припустити, що вже під час першого відвідування України він міг одружитися з якоюсь козачкою. Цілком можливо, що від цього шлюбу в нього народився син Іван Шангіреїв, майбутній наказний полковник Прилуцького полку. Перейшовши у православ'я, рід Шан-Гіреїв став зватися Шангіреївими

і поріднився з козацькими старшинами Лизогубами. Згодом нащадки Шан-Гіреїв поступили на службу в Корсунський та Канівський полки.

Мати Г. Сковороди, Пелагея Степанівна була дочкою козака Канівського полку Степана Івановича Шангіреїва. Брат Степана Шангіреїва – Федір Шангіреїв – служив священником у Чернігові. У 1785 р. він придбав невеликий маєток у ротмістра Столиці і на цій підставі подав до чернігівських дворянських депутатських зборів клопотання про внесення його з усією родиною до книги дворянського родоводу. Чернігівські дворянські збори задовольнили його клопотання. Але департамент герольдії це рішення не затвердив, мотивуючи тим, що купівля маєтку не дає право на дворянство, а інших доказів дворянського походження сім'ї надано не було. Попри це Шангіреїви, посилаючись на рішення чернігівських депутатських зборів, називали себе дворянами [4, с. 101].

За батьківською лінією Г. Сковорода був пов'язаний із козацьким духовенством. Дані про походження його батька вкрай скудні. Відомо, що Сава Сковорода був незаможним козаком, тож для того щоб годувати сімью вимушений був виготовляти та продавати вино: так, 19 липня 1733 р. із нього було взято 50 копійок податку за п'ять відер домашнього вина. З цих коштів платили й за початкову освіту Григорія, який навчався спочатку у місцевого дяка, потім в Чорнухинській церковнопарафіяльній школі.

У XVIII ст. в Харсиках розташовувався земельний наділ, який надавався у Чорнухах особам духовного звання. Згідно даних, наведених харківським професором Густавом Гессом да Кальве, Сава Сковорода був у Чорнухах сільським священником, що підкріплює версію про те, що отчий будинок Григорія міг перебувати саме в Харсиках [2, с. 106].

До духовенства також належав двоюрідний брат Григорія Сковороди Іустин Звіряка, ігумен Синяньського монастиря у селі Писарівка Золочівського повіту Харківського намісництва.

Розуміючи душу за Арістотелем, як ентелехію фізичного тіла, ми далі побачимо, як у зосередженому, мудрому, праведному житті Г. Сковороди час від часу проявляється гаряча козацька кров, що вирує, тужить, уперта і хаотична. Особистість Г. Сковороди є те індивідуальне ціле, що органічно поєднувало дві українські стихії. Як пише український філософ Олександр Кульчицький, «в історичному аспекті формації української психіки притягують особливу увагу «межові ситуації» (в екзистенціальному розумінні) – «загрози смерті», «випадковості», «терпіння», що їх витворила геополітична ситуація України, «українної», плодючої, межової смуги поміж Заходом і Сходом. У цій екзистенціально-межовій ситуації були можливі

два роди реакції мешканців подвійно і постійно загроженої смуги: «vita maxima et heroica» авантурничо-козацького життєвого стилю, і «vita minima» поведінка «анабіотичного» стилю притаєного існування... Перша з них вела в своєму ідеальному продовженні до «ентузіастичної компоненти», друга до «стилю прихованості», до звуження сфери життєвих контактів зі світом, придушення життєвих уназверхнень, до «відступу в себе», до обсягу власної інтимності і тим самим до тих світосприймальних скерувань, що таким реакціям відповідають» [8, с. 53].

Тогочасне українське населення позитивно ставилося та досить часто поповнювало лави Запорозького козацтва або Низового товариства. Козацтво як соціальний прошарок не було передбачене Литовськими статутами. В силу своєї недоступності офіційній владі воно на зайнятих ним вільних землях привласнило собі той статус, який статuti надавали шляхті та рицарству. З іншого боку, в козацтві ніби ожили демократичні форми «украювання» земель і перших давньоруських дружин, які вже майже були позабуті вже з часів раннього Середньовіччя. Свідченням чого є арабські та візантійські джерела, в яких зберіглися описи давніх русів, яких в усьому, включаючи зовнішній вигляд, нагадували козаки. Слід наголосити, що саме Запоріжжя за тих часів було наче медіатором безпосереднього контакту з кочівницько-мусульманським світом. Власне, Січ знаходилася за «порогом» акультурації, однак на Запоріжжя покладалася велика місія – відчиняти двері у, так званий «світ навиворіт». В якому у парадоксальний спосіб існували різні стилі життя від аскетично-мілітарного до карнавального-сміхового, відчувалися вкраплення західних і східних традицій у побуті та методах ведення війни). Протягом усього часу існування у цьому специфічному військово-громадському утворенні велося постійне змагання й боротьба. Однак це чинило перегонів для перетворення Запоріжжя на впливовий у політичному і ідеологічному сенсі центр всього козацтва, хоча запорожці непорозуміння так і не знайшли спільну мову з реєстровцями і городовими козаками.

Можна здогадуватися, що в у рідній козацькій оселі Г. Сковорода користувався повною свободою самовизначення. Ніхто не гнув його, ніхто не гвалтував його дитячої волі; за його бажанням, незважаючи на «посередньо достатній» стан, батько віддав його до Київської академії, яка славилася тоді своїми науками. Воля хлопчика, очевидно, поважалася, бралася до уваги, і це не могло не позначитися сприятливо на виробленні в ньому сильного і завзятого характеру.

Скоріше за все, Г. Сковорода вступив до Київської академії у 12 років і навчався у ній з перервами з 1734 по 1741 та з 1744 по 1745 рр.

Втім, у біографії Сковороди все неоднозначно та суперечливо, і в списках вихованців академії він не значився.

Напрямок усіх наук академічного курсу мав схоластичний, формальний характер. У філософії неподільно панував Арістотель, курс розбивався на три частини: логіка, фізика, метафізика. Але читалися головним чином логіка і фізика (натурфілософія), метафізиці приділялося менше уваги, етику почали читати лише у 1738 р. Більш або менш широко викладалась Арістотелівська метеорологія. Вступивши до академії, Г. Сковорода «зайнявся ревно єврейською, грецькою та латинською мовами» [2, с. 107], а також співав у академічній капелі.

Перший період навчання закінчився тим, що у вересні 1741 р. Г. Сковорода на вимогу митрополита Рафаїла Заборовського був відправлений співаком до гетьманської столиці Глухова разом із трьома музикантами. Якось у Глухів із Санкт-Петербурга приїхав спеціальний посланець із дорученням – відібрати найкращих співаків для придворного хору. Г. Сковорода пройшов конкурсний відбір та був відправлений до придворної співочої капели до Санкт-Петербурга. Прибув він туди лише у грудні 1742 р., оскільки їхав через Москву, де проходили урочистості з приводу коронації Єлизавети Петрівни – любительки України та музики.

У Санкт-Петербурзі мешкали родичі Сковороди по материнській лінії – Полтавцеві. Дядько Ігнат Кирилович Полтавцев був великим землевласником, служив полковником Російської імператорської армії. За царювання імператриці Єлизавети Петрівни він обіймав посаду камер-фур'єра та мав у Керенському, Коломенському та Шацькому повітах 630 пожалуваних душ кріпаків. Його будинок завжди був відкритий для синів Сави Сковороди. Саме завдяки зусиллям та впливу Ігнатія Полтавцева Степан Сковорода отримав можливість здобути початкову освіту в Польщі, а Григорій Сковорода став придворним співаком у Санкт-Петербурзі. Отож, як-то кажуть, було де спертися на міцне рамено родича.

Двадцятирічний юнак потрапив в атмосферу пишного придворного життя. Річна платня придворного співака складала 25 рублів, що на ті часи становило чималі гроші. До того ж, його батьки звільнялися від оподаткування. Як пише український письменник Григорій Петрович Данілевський, «у придворних співаків було тоді нечувано вільне життя. На той час були в зеніті слави Розумовські, українці за походженням та душею. Хлопчиків, взятих на подвір'я за голоси, плекали, пестили. Серед співаків були діти значних малоросійських панів, такі як Стоцькі, Головачівські. Старіючи,

якщо їх не повертали на батьківщину, вони зберігали поважний, сановитий вигляд і гордилися, носячи звання співаків двору улюбленої імператриці» [3, с. 297]. Так, 1731 р. сербський дворянин на російській службі, царський полковник Федір Вишневський їздив по Україні, «набираючи співаків до придворного хору. Заїхав він у село Лемеші Козелецького повіту Київського полку (нині це Чернігівщина), і почув у церкві, як прегарно співав один парубок. Він узяв його із собою і повіз у Санкт-Петербург. Голос у Олексі Розума, – так звали того тоді 22-літнього парубка, – справді був прегарний, і як почувла його у церкві молода царівна Єлизавета Петрівна та побачила дуже гарного на вроду парубка, справдішнього красуна, то, свідчать сучасники, так і зачарувалася ним, із того часу простий козак Розум швидко пішов у гору. Як він втратив голос, його зроблено придворним бандуристом, а потім управителем, спершу одного, а далі і усіх маєтків царівни і її камер-юнкером» [1, с. 315].

25 травня 1742 р. Єлизавета коронувалася, і в цей день Олексія Розума було зроблено обер-егермейстером, нагороджено орденом Андрія Первозванного та було йому пожалувано землі у Московському царстві і в Україні, згодом імператриця виказала згоду одружилася з Розумовським у селі Перові, що під Москвою. У 1744 р. його і брата його Кирила зроблено графами Розумовськими. Не вважаючи на таку близькість до імператриці, за свідченням багатьох історичних джерел, «Олексій Розумовський поводився при дворі з великою повагою і розумом; він у політику не втручався, а старався сходитись із талановитими і вченими людьми, бо бажав од них здобути собі хоч яку-небудь освіту, – він добре почував, що її йому бракувало для того високого становища, в якому він опинився. Через свою м'яку і справедливу вдачу він, хоч і стояв дуже високо, проте не мав собі ворогів: усі його любили і поважали, і, дякуючи його впливові, при дворі на все українське дивилися не з погордою, як звичайно було досі, а з цікавістю. У Санкт-Петербурзі Г. Сковорода зблизився з цим фаворитом імператриці. Він часто гостює у маєтках Розумовських та Полтавцевих. Але багате і веселе життя придворного співака його не приваблювало» [1, с. 315–316].

У тому ж таки 1744 р. імператриця відвідала Україну, зокрема на якийсь час, затрималася у господі старої Розумихи, у м. Козельці, що на Чернігівщині. В цей час вона й з познайомилася майже з усією ріднею Розума. Нагостювавшись імператриця вирушила до Київа. Вражена гостинністю українців, вона промовила голосно: «Возлюби, мене, Боже, в Царстві небесному Твоєму, як я люблю народ цей благодійний і незлобливий» [1, с. 316].

Скориставшись візитом цариці до Києва, Українська старшина подала їй прохання про обрання гетьмана, яке було ласкаво прийняте, і тоді ж призначено було, щоб цю посаду зайняв менший брат Олексія Розумовського – Кирило [1, с. 315–316].

У складі почту імператриці Єлизавети Петрівни до Києва приїхав і Г. Сковорода. Там він отримав звільнення з посади співака, щоб продовжити навчання у Київській духовній академії. Випустили його зі служби у званні придворного уставника. Так Г. Сковорода вислизнув із придворного життя з його спокусами, хоча приємний голос та вокальну майстерність зберіг до старості.

У другий період навчання в академії на Г. Сковороду великий вплив справило спілкування зі знаменитим київським мандрівником і паломником Василем Григоровичем-Барським, який об'їздив практично всю Європу та Близький Схід і повернувся під кінець життя до Києва. Бажаючи також мандрувати світом, Григорій прикинувся божевільним, внаслідок чого був відрахований з навчання. Завдяки родинним зв'язкам у знатних колах Г. Сковорода незабаром виїхав за кордон як церковник близького друга графа О.Г. Розумовського – Федора Вишневського, на цей час вже генерал-майора. У складі російської місії вони вирушили до Токаю для закупівлі токайських вин для імператорського двору.

Знаходячись при токайській місії, Г. Сковорода з дозволу Ф. Вишневського мав можливість надовго відлучатися і подорожувати. За даними Г. Гесса де Кальве, «він узяв палицю в руку і вирушив істинно філософськи, тобто пішим і з вкрай худим гаманцем. Він мандрував у Польщі, Пруссії, Німеччині, Італії, куди супроводжувала його потреба і зречення будь-яких вигід. Широке поле його цікавості відкрив Рим. З благоговінням ходив він цією класичною землею, яка колись носила на собі Цицерона, Сенеку і Катона. Тріумфальні ворота Траяна, обеліски на площі святого Петра, руїни Каракальських лазень – словом, усі залишки цього владики світла, настільки протилежні нинішнім спорудам тамтешніх ченців, блазнів, шарлатанів, макаронних і сирних фабрикантів – справили в нашому циніку сильне враження» [2, с. 108–109]. Основним аргументом на користь правдивості відомостей Г. Гесса де Кальве про поїздку Г. Сковороди до Італії є той факт, що у Ф. Вишневського були знайомі у багатьох посольствах Західної Європи, а отже Г. Сковорода міг скористатися зв'язками генерал-майора. Незаперечних доказів поїздки Сковороди до Італії досі не було представлено, тому це питання залишається відкритим.

Достовірно відомо лише те, що Г. Сковорода відвідав навколишні землі поблизу Токая і побував у Відні.

Наситившись життям за кордоном, Г. Сковорода побажав повернутися у свою батьківщину. З черговим транспортом вина 10 жовтня 1750 р. він прибув до Києва, а звідти до Чорнухів, де не застав в живих нікого з рідних. Їх смерть, очевидно, вразила його особливим, специфічним горем особистої розлуки з людьми, безсумнівно, дорогими йому. Григорій завжди був зосередженим, жив більш внутрішнім, ніж зовнішнім життям, але тепер збільшується відчуття самотності, відокремленості від людей, відходу в себе.

У 1750–1751 р. переяславський єпископ Никодим Скребницький запросив Г. Сковороду працювати учителем поезики в нещодавно заснованому Переяславському колеґіумі. Ставши викладачем, Г. Сковорода, маючи тоді вже ґрунтовніші й ширші пізнання, ніж ті, які були тоді в провінційних училищах, написав курс з теорії віршування таким чином, що єпископу він здався невідповідним колишньому старовинному звичаю. Никодим поставив вимогу, щоб Г. Сковорода викладав предмет «за старовиною». Г. Сковорода з цією вимогою єпископа не погодився, і продовжував читати свій курс, ні літери в ньому не змінивши. Єпископ зажадав від упертого вчителя пояснення через консисторський (церковний) суд. Григорій відповів, що у своїх судженнях про поезію він виходить із думок людей, які знають свій предмет, а не з аматорських вражень осіб необізнаних, та процитував латиною фразу, яка сьогодні вважається афоризмом Г. Сковороди і не потребує додаткових посилань при цитуванні. Тож, латиною вона звучить так: «*Alia res scertrum, alia plectrum*», що означає: «Одна справа пастирський жезл, а інша – пастуша сопілка». Однак, ця фраза дуже розлютила Никодима, який розцінив це як непобачну зухвалість й на вердикті консисторії зробив власноручне розпорядження, в наслідок якого Г. Сковорода був звільнений з Переяславського колеґіуму.

Після вигнання з колеґіуму матеріальне становище Г. Сковороди було дуже скрутним. Він проживав у свого приятеля, який знав ціну духовних достоїнств його, але не знав його матеріальних потреб. Г. Сковорода не наважувався просити допомоги, а приятель не надумав запитати його про те, що йому необхідно. Нужду Г. Сковорода переносив скромно, мовчазно, терпляче, покірно, маючи тоді тільки дві худі сорочки, один компотний каптан, одні черевики, одні чорні гарусні панчохи. У вересні 1751 р. він відновив навчання в Київській академії, вступивши на курс богослов'я. Улітку 1753 р. київський митрополит Тимофій Щербацький рекомендував Г. Сковороду

як найкращого студента, Степану Івановичу Томарі, якому був потрібен учитель для сина Василя. Обидва – Сковорода та Томара – мали родинні зв'язки з Лизогубами. Восени 1753 р. С. Томара запросив Г. Сковороду у свій маєток, що знаходився у селі Каврай Переяславського полку, де й доручив йому сина у виховання і науку.

Пан Стефан Томара, як величав себе переяславський бунчуковий товариш, дивляться з презирством на все те, що не вбрано в герби і не розписано у родоводі, а дружина Томари – Ганна Василівна (у дівочтві Кочубей) – не вважала Г. Сковороду гідним наставником для свого сина. Якось Григорій, невдоволений учнем, назвав його «свинячою головою», мати дитини зчинила скандал. Внаслідок цього інциденту Г. Сковорода восени 1754 р. залишив будинок С. Томари до закінчення контракту.

Пішовши з маєтку С. Томари, він деякий час прожив у Переяславі, а потім, отримав протекцію від яготинського сотника Переяславського полку Олексія Григоровича Канаровського-Сохи, небожа впливового переяславського полковника Семена Івановича Сулими, вирушив до Москви разом із ієромонахами Володимиром Каліграфом (Василем Крижанівським) та Іренеєм Братановичем, які щойно отримали призначення до Слов'яно-греко-латинської академії, а звідти до Троїце-Сергіїв лаврі, де заприятелював з її намісником Кирилом Ляшевецьким, який, як і він, походив з українських козаків. Скарбником Троїце-Сергіїв лаврі у цей час був єпископ Нижегородський та Алатирський Феофан Чарнуцький, який, як і Г. Сковорода, був родом із села Чорнухи. У Москві Г. Сковорода прожив з 1755 по 1756 р.

Характерна ця безцільна подорож до лаври. Навіщо він поїхав? І якщо він поїхав у лавру за чимось, чому він у ній не залишився! Його там визнали, налаштовані були до нього дружньо, він міг би знайти там певну життєву справу. Але щойно він виїхав з України, і ось його знову потягло назад на батьківщину.

Повертаючись разом до рідної неньки України, Степан Томара запропонував Г. Сковороді вдруге посаду домашнього вчителя. У Кавраї Г. Сковорода почав писати поезію – не на замовлення для урочистих випадків, а від душі. Коли пізніше він вирішив зібрати все, що було колись написано в каврайські роки, він виділив 30 віршів в окрему збірку. Так виник «Сад божественних пісень».

Улітку 1759 р. Г. Сковорода покинув Каврай, оскільки Василь Томара зібрався їхати вчитися за кордон до Замостя і Відня. До свого домашнього вчителя він на все життя зберіг повагу і найтепліші почуття.

У цьому ж році Г. Сковорода отримав запрошення від архієрея Іоасафа Миткевича і прибув до Слобідської губернії для викладання поетики у Харківському колегіумі. Г. Сковорода викладав з ентузіазмом, але і тут стався конфлікт. Після закінчення навчального року (1759-1760), відмовившись від чернечого постригу, він залишив стіни колегіуму і біля двох років мешкав на околицях Білгорода, зазваний у гості знайомим поміщиком із села Стариця. Про ці роки його життя майже нічого невідомо.

Навесні 1762 р. Г. Сковорода познайомився із 17-річним харківським студентом-богословом Михайлом Ковалинським, який став його найближчим учнем та другом, хоча різниця у віці між ними становила 23 роки. Заради М. Ковалинського він прийняв повторну пропозицію єпископа Іоасафа Миткевича викладати у Харківському колегіумі. Замість колишньої посади він попросив синтаксичний клас (де вчився М. Ковалинський), а також взявся викладати дворічний курс грецької мови. З вересня 1762 по червень 1764 р. навколо Г. Сковороди формується ціле коло учнів та сподвижників – в основному, з дітей священнослужителів, які були друзями М. Ковалинського, або склалися з ним у родинних стосунках – студенти філософії Яків Правицький, Василь Білозерський, Микола Заводовський, брат Ковалинського Григорій, учень синтаксими, учень інфими Яків Єнкевич. Вони збиралися в домі Г. Сковорода, писали вірші, співали, гуляли за містом у садах.

Після того, як 3 червня 1763 р. помер Іоасаф Миткевич, 29 жовтня 1763 р. на посаду єпископа білгородського та обоянського призначили Порфирія Крайського, який неприязно ставився до Г. Сковорода. Того за дружбу з юним студентом почали цькувати у колегіумі. Оскільки дійшло до звинувачень у моральній розбещеності, Г. Сковорода перестав зустрічатися з М. Ковалинським і навіть писати йому. Після закінчення навчального року, 15 липня 1764 р., Г. Сковорода вдруге покинув Харківський колегіум. Тепер він проживав в околицях Харкова.

Незабаром Г. Сковорода знайомиться із харківським губернатором Євдокимом Олексійовичем Щербініним. У 1766 р. він знову повертається до колегіуму – з ініціативи губернатора, призначений на посаду викладача катехізису – «курсу доброчесності» – в особливих «додаткових класах», які призначалися для навчання в них дворянській молоді. Г. Сковорода захопився пропозицією, склав план курсу і за короткий термін написав вступну лекцію, назвавши її «Вхідні двері до християнської доброчесності». Проти створення «додаткових класів» виступав Порфирій Крайський, тому це стало можливим тільки після смерті єпископа 7 липня 1768 р.

Однак у грудні 1768 р. новопризначений білгородський та обоянський митрополит Самуїл Миславський виказував своє незадоволення тим, світська людина викладає катехізис. Критично оцінивши курс Г. Сковороди, навесні 1769 р. звільнив його.

Це було останньою спробою Г. Сковороди йти звичайним життєвим шляхом. Після цього він до викладацької діяльності не повертався і ніколи будь-яких інших посад не займав. Відтепер він обрав життя мандрівного філософа, який пізнає як вищі світи, так й земне людське життя. Його мандрівка тривала до самої смерті – чверть століття. Район мандрівки не дуже великий – це головним чином Україна, іноді він заходить у Таганрог, у Воронежську та Орловську губернію. Але в цих межах Г. Сковорода пересувається майже безперервно. Листи і твори його позначені різними місцями. Ізюм, Бурлук, Бабаї, Гусинка, Дисківка, Куп'янськ, Маначинівка, Чугуїв, Липці, Боржок, Іванівка – ось далеко не повний список міських та сільських населених пунктів, в яких жив Сковорода з 1760-ті по 1790-ті рр. На жаль, відсутність хронологічних дат не дозволяє встановити, коли саме він був у такому місці, скільки в ньому залишався і коли рушив далі. Іноді в мандрах траплялися зупинки. Облюбувавши собі якусь пасіку чи гай, Г. Сковорода імпровізував собі пустельне проживання і залишався на одному місці, поки напад хаотичного настрою не змушував його знову брати в руки палицю.

Г. Сковорода мандрує не лише Україною. Його стражденний дух мандрує по всьому Всесвіту, по всій сукупності буття, у пошуках непохитного Каміння, істинної Петри, умоглядного спокою, – «солодкого муста Вічності». В особі Г. Сковороди українська філософська думка приймає певне основне рішення, бере напрям, якого вже не залишає.

Він віддавав данину як стоїцизму, дуже прихильно ставлячись до Сенеки й Марка Аврелія, так і вченню Епікура, називаючи його «афінейським Христом», але найбільшого значення надавав стоїчному платонізму Філона Іудеянина (Олександрійського). Чим же пояснити те, що Г. Сковороду глибоко цікавила саме філософія загибелі античного світу, тягла до себе ідеологія, що виникла в I-IV ст. н.е., тобто в часи занепаду Іудеї, Греції і Риму? Як філософія «Града Божого» Блаженного Аврелія Августина виникла у час, коли варвари зруйнували Рим, так і хронологічні дати у «благовістунанні» Г. Сковороди були своєрідним синодиком загибелі української автономії.

На Лівобережній Україні імператриця Катерина II 1764 р. замінила номінальну гетьманську владу так званою Малоросійською колегією – 1766 р. з'являється перший твір Г. Сковороди «Наркісс». А за десять років указом

від 3 серпня 1775 р. Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ, приєднавши її землі до Новоросійської губернії – в липні складено діалог «Алфавіт міра». А коли ще через кілька років (1782 р.) на Лівобережжі та Слобідській Україні було остаточно введено кріпацтво та замість традиційних полків створені намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, а згодом Харківське та Катеринославське, то 1783 р. Г. Сковородою був написаний апокаліптичний твір «Брань Архангела Михайла з Сатаною».

Як наголошує український філософ Микола Шлемкевич, «життя народу тягле, тож народження сучасної української людини мусимо шукати при смертному ложі людини другої української держави. Оця горда, самовпевнена колись, провідна козацька верства, козацька старшина, що залюбки запалювала люльки об пожарища Царєграду, а оформившись, підорвала тодішню, справді великодержавну Польщу; бундючна, навіть свавільна, але сильно провідна верства другої держави – тепер догоряла в тихих хуторах, осторонь великих доріг історії. Найбільшою журою тієї верстви стало: – А що ми б покушали, матушка? – Так розкладалась та провідна верства в житті старосвітських поміщиків... Інша частина тієї провідної верстви не могла заспокоїтися таким животінням. Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них не було вже українських поїздів, вона присідала до нових, російських імперських возів. При всій любові та при всьому прив'язанні до України, її звичаїв і народної культури, ті люди все ж впліталися в нове життя, тоді ще духовно непідрізаної, молоді, повної розгону російської імперії. Для упрощення назвімо цей тип гоголівською людиною... Можемо розрізняти ще й інший тип людини, що склався в період розвалу другої держави. Та людина не могла знайти собі місця у новому світі. Але вона не могла також вдовольнитися тільки біологічним існуванням старосвітського поміщика. І коли до типу пристосованця, іноді проти волі, до нової імперії взяли ми для спрощення прізвище геніального представника того типу, то й цей новий також мав геніального висловника в особі й життєвій поставі Григорія Сковороди. Це глибокий людський тип, що не прийняв нової російської дійсності, але й не низився до рівня старосвітського поміщика. В своїй душі, в самовдосконаленні шукав він нового, кращого світу. Назв'ємо його знову для упрощення сквородянським типом, сквородянською людиною. Ми досі хилимо чола перед душевною чистотою і глибиною тієї людини. Ми називаємо Сковороду українським Сократом. Одначе мусимо добре пам'ятати одне: – велику різницю між двома моралістами. Сократ проповідь моральної відбудови й очищення виніс на атенські базари,

і протиставив їй мужньо й отверто панівній тоді софістиці. Він смертю заплатив свою мужність. Сковорода з своєю правдою жив на затишних пасіках поміщиків, здалека від широких шляхів і їх сутолоки. Тому Сократ і його вчення означають початок нової духовності Геллади, тоді як Сковорода при всій шляхетності й величі означає кінець епохи, а не початок нової» [9, с. 17–20].

Від сучасності Г. Сковорода тікає у античність, знаходячи тут здійснення своїх ідеалів. Можна сказати, що для України XVIII ст. його знання антиків було цілком винятковим. Він знає «боговидця» Платона, Ісократу, Демосфена, знає в першотворах багатьох представників досократівської філософії, Епікура, Арістотеля, знає Філона, Марка Аврелія, Лукіана, Плутарха (якого називає *vir plenus fidei ac venistatus*); нарешті детально знає римську літературу: Горація (якого називає «римським пророком»), Вергілія, Цицерона, Сенеку, Лукреція, Персія, Теренція.

Не менш античності привертала його увагу патристика. Він вивчав Климента Олександрійського, Орігена, Діонісія Ареопігита, Максима Сповідника, Григорія Богослова, Іоанна Золотоуста, Ісідора (Пелусіота), Василя Великого, Євагрія (та *μοναχικά*), Августина.

У творах Г. Сковороди ми зустрічаємо відомості про «нові» вчення: про Ньютона, систему світу Коперника, «циркуляцію крові», електрику, «астрономські обсерваторії». Його філософія складається у струнке ціле тоді, коли німецька думка лише зароджується. Г. Сковорода пише свій перший твір «Наркісс» за чотири роки до дисертації Іммануїла Канта «*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma ac principiis*». В цьому контексті цікавим є трактат приват-доцента Харківського університету, філософа та психолога Ісідора Савича Продана «Правда про Канта (Таємниця його успіху)», в якому український мудрець-філософ і богослов протиставляється засновнику німецької класичної філософії (останній характеризується І. . Проданом як «дріб'язковий педант, котрий жив як заведений годинник» [5, с. 71]). На думку І. С. Продана, «критика чистого розуму нічого нового, науково цінного не може дати: що в ній нового, то невірно, а що вірно, то не нове» [5, с. 85]. На цьому тлі Г. Сковорода, як сучасник І. Канта, хоча і поступається останньому у систематизації своїх ідей, але переважає його широтою та методом викладання тематики. Зокрема, І. С. Продан вказує на поетичне викладання філософських проблем Г. Сковородою, на що не був спроможний «великий Кант», підкреслює здоровий глузд творчості українського філософа [5, с. 48]. Незалежно від І. Канта Г. Сковорода створює свій власний

аналог до кантівської моделі світ для нас – світ у собі. Базисне твердження його вчення – це загальновідоме широкому загалу положення про те, що буття складається із трьох світів: великого, малого та символічного: великий (космос) – це природа; малий (мікрокосмос) – людина; символічний – Біблія. У кожному світі існують два початки: Бог, чи вічність, і матерія, чи тимчасове; у всій природі дух панує над матерією.

Головна риса, яка фундаментально характеризує всю філософію Г. Сковороди, – це глибокий і безстрашний антропоцентризм. Для нього ключ до всіх розгадок як космічного, так і божественного життя є людина. Всесвіт (космос) весь сповна присутній в людині як у мікрокосмосі, метафізично в ній реальний. Людині нема куди з себе виходити, бо все реальне у ній метафізично укладено, в нереальне ж з реального виходу бути не може. У такому разі людина не може нічого пізнавати поза собою і абстрактно від себе, вона пізнає світ виключно через себе. Будь-яке пізнання в суті та в основі своїй є самопізнання. Не розгадавши себе, людина не може пізнати навколишній світ; натомість, розгадавши себе до кінця, людина проникає в найглибші таємниці Всесвіту.

У самопізнанні розкривається та істина про людину (а отже, і про все життя), що сутність її аж ніяк не вичерпується однією інтелектуальною стороною; сутність людини саме у серці, у волі, тож відповідно – пізнання для буття, а не навпаки. Сковородинівська ююдина пізнає не для того, щоб знати, а для того, щоб істинно бути. Звідси з неминучістю випливає критичне ставлення до будь-якого абстрактного, відірваного від життя знання. Те знання, яке не збільшує цінність життя і не піднімає якість буття, є знання безглузде і марне.

В глибокому запереченні такого марного знання Г. Сковорода не зупиняється і перед наукою. Справжнє мірило наук – життя. Якщо вони йому не служать, вони нікуди не придатні. Тож, наука для життя, і не просто для життя, а для життя істинного, духовного, того, що має вічну цінність і метафізичну сутність.

Як богослов, Г. Сковорода перебував під впливом східних отців церкви та вчителів мудрості – Климента і Орігена.. Г. Сковорода так само дивився на Біблію, яка для нього була – «поле слідів Божих». Кожен слід у символі. Символи, чіпляючись один за одним, зводять повзучий наш розум до світла божественної Істини. Біблія тому вічнозелене дерево, що плодоносить. І плоди цього дерева – утаємничені символи, «листя», що оточувало плід, «паки відпадає в колишньому тліні свого місця».

Легенда зробила з Г. Сковороди знавця стародавньої єврейської мови. Розповідали навіть що він носив з собою Біблію, написану цією мовою. Насправді ж Г. Сковорода завжди цитував Біблію церковнослов'янською мовою, а коли посилався на староєврейський текст, то підкреслював, що цитує його з чужих слів. Він знав єврейську мову досить мало і свої пояснення єврейських слів, переважно імен, брав почасти з додатку до так званої Єлизаветинської Біблії, де містились такого роду тлумачення, а почасти з інших подібних джерел. Більшість таких тлумачень походять від Філона Олександрійського. Новий Заповіт він читає в оригіналі та цитує грецькою у листах до друзів, зокрема, Ковалинського.

Г. Сковорода не вичерпується цими запозиченнями, у нього є своя власна центральна думка. Якщо він багато чому вчиться в античних мислителів і ще більше в отців Церкви (чого теж не можна втрачати на увазі), то всі ці навчання він як бджола переробляє в чистий мед своєї основної життєвої думки і різнокольоровими, часто в інших запозиченими нитками тчить свій власний, глибоко оригінальний та чудовий візерунок. Все життя його є чудовим здійсненням його філософських думок, і відокремлювати його життя від його філософії – це означає відрізати собі шлях до розуміння всього життєвого шляху Сковороди і відмовлятися від з'ясування сенсу всіх його пошуків і всіх його борінь.

Свої погляди Г. Сковорода викладав алегорично, однак не стояв осторонь суспільно-політичних процесів, свідчення чого знаходимо у його знаменитому творі «Всякому місту – звичай і права». «Панські Петро для чинів тре кутки», – говориться там, – тобто прагне вибитись у пани за допомогою чинів, у відповідності з табелем про ранги. Заповідною мрією майже кожного нащадка козацької старшини було вибитися у «бюрократію». «Той безперервно стягає поля», – «стягування полів» також становило характерну особливість епохи у зв'язку з зростанням поміщицького землеволодіння. «Сей іноземних заводить телят» – розвиток скотарства в Слобідській Україні – ще одна особливість поміщицького господарства. «Ладить юриста на смак свій права» – з введенням нових загальноімперських установ всесильним вершителем «права» став приказний, тобто представник правлячої бюрократії. «Тих непокоїть Венерин амур, всякому голову крутить свій дур» – розбещеність тодішнього поміщицького середовища посилювалась ще й кріпосницькими порядками, які давали панам необмежене «право» на людські душі взагалі, кріпачок зокрема...» [6, с. 60-61]

Суворо критикуючи сучасні йому порядки, Г. Сковорода разом з тим малює свій ідеал суспільства. Всі симпатії його на боці республіканського правління, бо республіка, говорить він, за своєю суттю є найпершою формою організації людської спільноти, відображенням «Горньої Республіки, Царства Любові, Горнього Єрусалима». Г. Сковорода вважає, що його суспільний ідеал може бути досягнений за умов об'єднання людей в співдружність на основі спільної виробничої діяльності за покликанням. В центрі своїх суспільно-політичних поглядів він ставить «сродну працю» – діяльність, яка випливає з природної спорідненості людини і направлена, перш за все, на благо всього суспільства, кожен у суспільно-корисній справі (один як будівник, інший як землероб, третій як скотар або воїн) буде вбачати звання низьке чи високе, підле чи благородне, агате чи вбоге, – той не може бути щасливим. Люди однієї професії, одного покликання об'єднуються в співдружності землеробів, будівельників, скотарів, воїнів – це буде виробнича, і, разом з цим, ідейна дружба. Асоціація співдружності людей, об'єднаних загальними цілями і буде являти Велике братство в дружбі, в спорідненій праці.

Основним принципом республіканського суспільства Сковороди – Великого братерства – є принцип: «Нерівна всім рівність». «Люди рівні за природою, нерівні – в природному покликанні: «Бог подібний до багатого водограю, що наповнює різні посудини відповідно до їхнього об'єму. Над водограєм напис: «Неоднакова для всіх рівність» [6, с. 669]. Лються з різних рурок різні струмені у різні посудини. Менша посудина має менше, але тим однакова вона з більшою, що так само повна. Що є дурніше як рівна рівність, яку дурні у світ марно внести хочуть. Яке бо дурне те, що супротивне блаженній природі? Боїмося голоду, забувши, що частіше вмирають від переситу. Нерозумна туга сама не знає, чого хоче... Неспорідненість важча від будь-якого неробства. І краще не повзати, ніж літати черепасі. Не повзуючи, позбавляється природної втіхи. А літаючи, страждає, крім того, і від тягаря неспорідненості» [6, с. 669].

Перейшовши 70-річний рубіж, Г. Сковорода, незважаючи на слабкість і похилого віку, у серпні 1794 р. вирушив до маєтку М. Ковалинського в Орловській губернії і передав йому всі свої рукописи, після чого повернувся назад в Україну. Козацький син з полтавського села Чорнухи пройшов далекі європейські світи, пройшов Україну і знайшов свій вічний спочинок на Слобожанщині. Г. Сковорода помер 29 жовтня (9 листопада) 1794 р. у будинку колезького радника Андрія Ковалевського у селі Іванівка

Харківської губернії. Там же й похований. Згідно з його заповітом, на надгробку філософа зробили напис: «Світ ловив мене, але не спіймав».

Як відомо, Г. Сковорода ще за життя мав почесну прозву «мандрівного університету», а основоположник Харківського університету Василь Назарович Каразін надавав славнозвісному філософові великого значення у розвитку української освіти, кажучи, що «ми під чубом та в українській свитині мали свого Піфагора, Орігена та Лейбніца» [7, с. 913]. Місце цього великого мислителя в нашій культурі надзвичайне. Адже, він і ментор і пророк, який міцними нитками сучасності шжив в єдине минуле й майбутнє української інтелігенції. Славний син своєї Батьківщини, Г. Сковорода розумом, серцем і душею завжди буде з кожним поколінням українців. Філософські настанови Г. Сковороди допомагають у часи найскладніших випробувань, коли в країні вирує війна, не тільки вижити, але й вистояти та дати відсіч ворогу, зберегти незалежність і свободу.

Список використаних джерел:

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбея. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
2. Гесс де Кальве Г. Сковорода, український філософ. Украинский вестник. Харьков: Университетская типография, 1817. Часть 6 (апрель). С. 106-119.
3. Данилевский Г. П. Сочинения. Издание 6, дополненное, в 8 томах, с портретом автора. Том 8. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1890. 410 с.
4. Казарин В., Новикова М. В. Украинский контекст творчества М. Ю. Лермонтова (некоторые методологические аспекты) Султанівські читання. 2015. Випуск 4. С. 93-110.
5. Продан И. С. Правда о Канте (Тайна его успеха). Харьков: Епархиальная типография 1914. 86 с.
6. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. За редакцією професора Леоніда Ушкалова. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських студій, 2011. 1400 с.
7. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные Д. И. Багалеем. Предисловие и редакция Д. И. Багалея. Харьков: Университетская типография, 1900. 926 с.
8. Українська душа. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
9. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і мислі, 1954. 158 с.
10. Эрн В. Ф. Григорий Савич Сковорода. Жизнь и учение. Москва: Путь, 1912. 343 с.